

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको नालदुमविजय

मोहनप्रसाद खनाल

श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जन्म हुनुभन्दा करीब २०२ वर्ष पूर्व कान्तिपुरका पहिला राजा रत्न मल्लको देहान्त हुँदा उनका छोरा सूर्य मल्लले मुकुट पहिरिएका थिए। त्यति बेला उपत्यकाको मुख्य व्यापार प्रायः तिब्बतसंग मात्र भएको र व्यापारिक मार्ग पनि दुइटै मात्र भएकोले ती दुई बाटामध्ये केरुंगसंग सम्बन्ध भएको व्यापारिक बाटो कान्तिपुरकै अधीनमा रहेको भए पनि खास गरी वाणिज्यको प्रमुख केन्द्र भएर कुती नै रहेको थियो। कान्तिपुरबाट कुती जानुपर्दा साँखुबाट नालदुम नामक डाँडो काटी सिन्धुपाल्चोकको बाटो भएर भोटेकोशीको तीरैतीर अनेक खोलानाला पार गर्दै जानुपर्दथ्यो र ती भूभागहरू भक्तपुर राज्यकै अंग बनेर रहेका र ती प्रदेशहरू आफ्नो अधिकारमा पार्न सके त्यताबाट हुने व्यापारले देशको अर्थ-नीतिमा खँदिलो पना आउने हुँदा सूर्य मल्लले साँखुमा आक्रमण गरी बलजफत दखल जमाएपछि कुती जाने बाटो भएर रहेको सिन्धुपाल्चोक जिल्लामा पनि कान्तिपुरकै आधिपत्य जम्यो।

पछि सूर्य मल्लका अर्का पनाति शिवसिंहले ललितपुरका महापात्रहरूलाई परास्त गरी वि. सं. १६६५ ताका कान्तिपुरबाट झण्डै २२ कोश पूर्वउत्तरमा पर्ने दोलखा नामक स्वतन्त्र राज्यमा अधिकार जमाउँदा सोही किचाधानमा पारी भक्तपुर राज्यका पूर्वी भागहरूमा पर्ने भवकोट, पलाञ्चोक आदि र तिमालदेखि लिएर पूर्वमा दूधकोशीसम्मका अनेक भूभागहरू कान्तिपुर राज्यमा मिल्दा भने रत्न मल्लले आज्यको राज्य झण्डै तीन दोब्बर हुन पुग्यो।

वि. सं. १७०० भन्दा केहीपछि कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लका प्रसिद्ध काजी भीम मल्लले नेपाल र तिब्बतका बीच रहिआएको व्यापारलाई अझ सुदृढ बनाउन कुती गई त्यहाँका अधिकारीहरूसंग नेपालका व्यापारी वर्गहरूलाई अनेक प्रकारको सुविधा हुने र अब हुने व्यापारदेखि आफ्नो देशलाई फाइदा हुने खालको वाणिज्यसम्बन्धी सन्धि गरेपछि

भने उक्त व्यापारी बाटोको महत्व बढ्नुको साथै कान्तिपुर राज्यको अर्थतन्त्रमा पनि निकै सुधार आयो।

लगभग यसै ताकातिर नेपालको पश्चिमी भागमा रहेको डोटी नामक जिल्लाबाट बसाई आई देउपुर र त्यसका आस-पासका गाउँहरूमा घरजम गरी बसोबासो गरेका अनेक पर्वते परिवारहरूमा केही डोटेल ब्राह्मणका परिवार पनि थिए। तिनै ब्राह्मण परिवारमध्येका एकजना देवहरि नामक सदस्यले करीब वि. सं. १७६० देखि कान्तिपुरका अर्का राजा जगज्जय मल्ललाई रिझाई उनीबाट र उनकी रानी कुमुदिनीबाट पनि केही बिर्ता पाई हुनेखानेमध्येमा दरिएका थिए। त्यसपछि पनि कान्तिपुरका अन्तिम राजा जयप्रकाश मल्लबाट वि. सं. १७१८ मा प्रशस्त बिर्ताहरू पाई केही जग्गा राजासंगै र अरूहरूसंग* पनि किनेकाले यिनी त्यताउताका बिर्तावार र धनीमानीमा पनि गनिन लागिसकेका थिए।

यता महत्वको आकांक्षा गर्ने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका फौजले वि. सं. १८०१ मा कान्तिपुर राज्यको बलियो किल्ला भएर रहेको नुवाकोट नामक इलाकामा अधिकार गरी त्यहाँबाट पूर्वतिरका अरू ठाउँहरूमा कब्जा जमाउँदै आएका र दहचोक नामक एक अर्को महत्वपूर्ण किल्लालाई पनि आफ्नो अधिकारमा राखेका तथा कान्तिपुरबाट ६ कोश जति उत्तरपूर्वमा पर्ने साँगाचोकसम्मका भूभाग पनि गोरखालीहरूकै दखलमा रहेको र सिन्धुपूर्वतिर पनि उनीहरूकै रगजग हुन लागेकाले अब छिटै अर्को नालदुम नामक किल्ला पनि नबच्ने तथा यति बेला आफूहरू गोरखालीको पक्षमा नलागे आफ्ना भएका बिर्ताहरू रहन मुस्किल देखेकाले देउपुरका बिर्तावार र धनी पनि कहलिएका धनपति र देवहरि नामक डोटेलहरूले वि. सं. १८१० सालको माघ महीनाको शुरूमा सिन्धुपूर्व दखल जमाउन बसेका श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका भारादारहरूलाई भेटी "श्री महाराजाबाट छिटै नालदुम विजय गरिदिमा हामी हजुरकै प्रजा भएर बस्न पाउने थियौं तथा ती इलाकाहरूका बासिन्दाहरूको

ज्युधनको पनि राम्रो सुरक्षा हुने थियो । बरु नालदुम विजय गर्ने कामको निमित्त श्री महाराजाबाट मर्जी भएमा हामी सो किल्ला चाँडै महाराजाको हुने कामको चाँजोसमेत मिलाई सकेको धनजनको सहयोग पनि गर्नेथियोँ” भन्ने अर्जीपत्र दिँदा उक्त अर्जीपत्रको साथै यिनीहरूलाई हातमा लिई काज गरेमा सो इलाकामा हामीलाई विजय गर्न सजिलो हुनेछ भन्नेसमेतको सिफारिशपत्र लेखी एक जना भारादारलाई रातारात गरी नुवाकोट पठाए ।

दहचोकको विजयले गर्दा गोरखालीहरूको उत्साह निकै दरिलो भए तापनि नालदुममा आफ्नो अधिकार नभएसम्म उपत्यकामा (खास गरी कान्तिपुरमा) नाकाबन्दी नहुने र भोटबाट आउने नून आदि वस्तुको व्यापारले कान्तिपुर राज्यको धन पनि नसुकने र धन नसुकैमा आफ्नो लक्ष्य अधूरोनै रहने देखेकाले श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले नालदुम विजय गर्ने योजना आफ्ना कालु पाँडे आदि भारादारहरूले बनाउन लागेका समयमा सिन्धुबाट आएको एक भारादारले सोही विषयको विन्तिपत्र टक्र्याउँदा ढुङ्गो खोज्दा देवता मिले झैं श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले सोही दिन बेलुकीपख (वि. सं. १८१० साल फाल्गुन वदि ५ रोज ३ का दिन) “तिमीहरूले जति कुरा विन्ति गर्नु थियो हाम्रा काजीहरूसंग बिन्ति गरी पठाएछौं सो कुरा हाम्रा हजुरमा काजीहरूले बिन्ति गरी पठाएछन् सुन्थौं भलो भनेछौं । तिमी घर बिर्ताको माफ गरी बक्स्यौं । तिमीहरूले भनेको काम कुरा पूरा गरीकन आऊ । सो काम पुगेकै दिनमा तिमीहरूलाई ठूलो मान पद दिई सुन चुरा र साँसरपाउले विभूषित गरूला” भन्ने बेहोराको लालमोहर लेखाई नुवाकोट माडीबाट तुरुन्तै नै सोही मानिसको हात पठाए । (फलक नं. १ क)

माथि उल्लिखित कुराहरू लेखिएको श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको लालमोहर छाप लागेको पत्र वि. सं. १८१० साल फाल्गुणको अन्त्यतिर पाउँदा आफ्नो र धनको मात्र सुरक्षा नभै इज्जतको साथै ठूलो मान पनि पाइने आशा भएको हुँदा गोरखालीहरूको जितबाजीलाई आफ्नै जितबाजी ठानी मिलाउनुपर्ने परिबन्ध मिलाई वि. सं. १८११ साल आषाढ महीना निक्कलँदो श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका मानिससंग लागी देवपुरका देवहरि डोटेले नुवाकोट गए । यति वेलासम्म गोरखालीहरूले सिन्धुपूर्वका केही भूभागहरूमा दखल जमाइसकेका भए पनि नालदुम आफ्नो अधिकारमा नआएसम्म ती विजित क्षेत्रहरूको जितबाजी जितबाजीमा गर्निदैन भन्ने कुरा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले बुझिसकेका थिए तथा नालदुममा आक्रमण गर्ने तर्जुमा पनि मिलाउँदै थिए ।

यसै वेला नालदुम विजय गर्ने काममा झारा बटुल्ने र परिआएमा किल्लामा बसेका फौजलाई खाने सामलको व्यवस्था मिलाउने भारा मेरो भयो तर नालदुम विजय भएपछि भने देउपुरमा मैले बिर्ता पाउनुपर्छ भन्ने कुराको विन्तिपत्र लिएर गोरखाली मानिसका साथ देवहरि डोटेले नुवाकोटमा पुगी श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहसंग बिन्ति गर्दा नालदुम विजयपछि लगत्तै त हैन, नेपाल (उपत्यका) विजयपछि बरु सम्पूर्ण देउपुर नै तिमीलाई बिर्ता वितलब गरी दिउँला र नालदुम फत्ते भएपछि पनि पायक पर्ने ठाउँकै केही जग्गामा बिर्ताको लालमोहर गरी तिमीलाई दिउँला भनी श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले देवहरि डोटेलेलाई चित्त बुझाई चाँडै नै नालदुममा अधिकार गर्ने आफ्नो योजना बताई त्यहाँ परिआएको काममा तिमीले पूरा मद्दत दिनुपर्छ भनी आफ्ना भारादारहरूसंग जाने हुकुम दिए ।

यसरी नालदुममा आक्रमण गर्ने परिपाटी मिलाई अघि साँगाचोकको लडाईँमा ज्यान दिने सेनापति शिवरामसिंह बस्नेतका जेठा छोरा नाहरसिंह बस्नेत योग्य भैसकेकाले उनै नवयुवक नाहरसिंहलाई सेनापतिको टीका लगाइदिई करीब आठसय जति सैन्यका साथ वि. सं. १८११ साल श्रावणको पहिलो हप्ताको अन्त्यतिर नुवाकोटबाट बिदा गरे । लोग (सैनिकको रूपमा झारा आएका जनता) सिपाही, भारादारहरू एक भै “नालदुम भनेको नेपालको घाँटी हो यसमा विजय पाउन सके सारा उपत्यका नै विजय गर्न सकिन्छ” भनी साँगाचोकको बाटोबाट बेलुकीपख ओरालो झरी नालदुममा आई साइत छोपी बलियोसंग किल्ला बनाई सुरक्षा र सावधानीका साथ बसेका थिए । सो कुरा कान्तिपुरका राजा जयप्रकाश मल्लले थाहा पाउँदा अब सो गुमेमा सारा राज्यको केन्द्र राजधानी नै खतरामा पर्ने डर भएकाले उक्त इलाका फर्काउने विषयमा आफ्ना मानिसहरूसंग विचार विमर्श गर्दा सोझ गई गोरखाली दललाई हराउन नसकिने भएको हुँदा बरु तिनीहरूलाई चारैतिरबाट बलियोसंग नाकाबन्दी गरी रसदपानीको अभावमा शक्ति क्षीण हुने हुँदा त्यसै मौकामा आक्रमण गरी गोरखालीहरूलाई तहसनहस गर्ने कुराको ढुङ्गो लगाई खासा, बिगु, तौथली र तिमाल गाउँका भोटेहरूलाई उठाई चारैतिरबाट घेरा दिई गोरखालीहरूका पक्षपातीहरू बसेका गाउँघरहरूमा लुटपीट मचाई आगो लगाई ज्यादै नै दुःख दिई उपद्रव मचाउँदा र कान्तिपुरबाट आएका सैन्यदलहरूले गोरखालीहरूको आवतजावत गर्ने बाटोघाटो बन्द गरी अन्नपानी छिर्ने नदिवा किल्लामा बसेका गोरखाली सैन्यदलहरूलाई ज्यादै मुश्किल भएकोले किल्लाभित्रका मानिसमा

आत्मसमर्पण गर्नुपर्ने स्थिति उत्पन्न भएको छ भन्ने खबर बल्लतल्ल श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहछेउ पुग्दा भने आफ्ना सेनालाई चाहिँदो आवश्यक रसदहरूको साथै केही सहायतार्थ फौज पनि पठाएका थिए । तर सो फौज र रसद नआइपुग्दै कान्तिपुरेहरूले दुइ दिनदेखि केही खान नपाई भोकाई बसेका गोरखालीहरूमाथि भोलिपल्ट बिहानको तेस्रो प्रहरमा आक्रमण गर्ने निधो गरेका छन् भन्ने कुराको सूचना पाएर पनि देउपुरका देवहरि डोटेलले किल्लाभित्रका गोरखालीहरूलाई खानापिनाको प्रबन्ध गर्न सकेका थिएनन् । तर भाग्यवश त्यही दिन राति (वि. सं. १८११ साल श्रावण २० गते बुधवार) आफ्नो ज्यान जोखिममा राखी लुकी छिपी चोरबाटो पहिल्याई ६ मुरी चामल ५ मुरी चिउरा रातको करीब १० बज्दा किल्लाभित्र छिराइएकाले दुइ दिनदेखि भोकै एक अञ्जुलि पानी पिएको भरमा सास धानेर बसेका गोरखालीहरूमा पुनः प्राणको संचार भयो । चामल चिउराको साथै आवश्यकीय अरू खानापिनाका साधन पनि किल्लाभित्र छिराउँदा भोलिपल्ट कान्तिपुरेहरूको आक्रमण हुन्छ भन्ने समेतको सूचना दिएकाले किल्लाभित्र गोरखालीहरूले चाहिँदो खानापिना गरी कान्तिपुरेहरूबाट हुने आक्रमणको प्रतीक्षा गरिरहेका थिए । * निर्धारित समयमा (वि. सं. १८११ साल श्रावण २१ गते बृहस्पति वारका दिन बिहान मिरमिरे उज्यालो हुँदा) भोकाएर लड्न नसक्ने स्थितिमा परी शक्ति क्षीण भएका गोरखालीहरू किल्लाभित्रमा नै बसिरहेका होलान् भन्ने ठानी कान्तिपुरेहरूले तेलकोटबाट भंगेरी नामक डाँडोमा चढी आक्रमण गरी पूरा सतर्कताका साथ होशियार भएर रहेका गोरखाली सैन्यदल कान्तिपुरेहरूमाथि खनिदा दुवै पक्षका फौजले आ-आफ्नो युद्धकुशलता देखाए तापनि कान्तिपुरेहरूले सकभर गोरखालीहरूसँग सामना गरिरहेका थिए । तर गोरिल्ला युद्ध गर्ने शिक्षा

पाएका गोरखाली लडाकाहरूका अगाडि कान्तिपुरेहरू टिक्न नसकी आफ्नो ज्यान जोगाउँदै दुम कसेर भाग्न लागेका देखेकोले गोरखालीहरूले बडो फूर्तिकासाथ उनीहरूलाई दपेटा दिँदै लघार्दा कान्तिपुरको सैन्यदलहरूमा निकै नै हताहत भए र जो बाँचेका सेनाले पनि साँखुमा पुगी दम लिए ।
(फलक नं. १ ख)

यो विजयको खबर विजुली झैं नुवाकोटमा पुग्दा श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहले हर्षबढाई गरी विजयी भारादारहरूलाई खिल्लत दिँदा त्यसै सन्दर्भमा देउपुरका देवहरि डोटेललाई पनि सोही बखत तारुक्या भन्ने ठाउँको १२०१ खेतमा माया-बिर्ताको लालमोहर गरिदिएका थिए ।

द्रष्टव्य

ए. शि. श्री बाबुराम आचार्यज्यूले नालदुमविजय गर्ने काममा खटिएका सेनापतिहरूको नाम क्रमशः कहरसिंह बस्न्यात तथा तुलाराम पाँडे हुन् भनि लेख्नुभएको छ । (श्री ५ बहामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको संक्षिप्त जीवनी भाग २ को पृष्ठ २१८ मा) तर इतिहास संशोधनका केही संपादकहरूले र इतिहासका ज्ञाता पं. श्री नयराज पन्तज्यूले नालदुममा आक्रमण गर्ने आउने श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका सेनापतिको नाम वीरभद्र थापा दिनुभएको छ (श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशको पृष्ठ ७८६।७८७ मा र नालदुमविजयबारे लेखिएका विभिन्न लेखहरूमा, तर माथि उल्लिखित पत्रबाट नाहारसिंह बस्न्यात नै सेनापति भएर आएका देखिनाले अर्को कुनै प्रामाणिक चिठीपत्र नपाएसम्म ती तीनै जना सेनापति भएर नालदुम विजय गर्न आए भन्नु अशुद्ध हो ।

टिप्पणी-

* हेर्नु होस्

अभिलेख प्रकाश ।

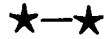
श्री दुर्गासहाय १

- १ स्वस्ति श्री गिरिराज चक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादि विविध विरुदावलि
- २ विराजमान मानोन्नत श्री मन्महाराजाधिराज श्री श्री श्री मत्पृथ्वी
- ३ नारायण शाह देवानां सदा समरविजयिनाम् ॥ ॥ ॥ ॥
- ४ स्वस्ति श्री सर्वोपमाजोग्येत्यादि श्री धनपति पाध्या श्री देउसर्म पा
- ५ ध्या केषु येशोचितपूर्वक पत्रमिदं इहा कुसल ताहां कुसल चाहिं

६. जेहिते परमानंद होइ. आगे याहाको समाचार भलो छ. उप्रान्त
७. आफ्रुले जति कुरो विति गर्नु हात्रा काजिहेरू छेउ विति गरी पठा
८. याछौ काजिहेरूले विस्तार याहा हजुरमाहा विति गरि पठाया सु
९. निउं भलो विति गरि पठायाछौ: तिम्रो घर वित्तको माफ गरि
१०. वकसिउं तिमिले त्यो काज गरि आउ त्यो काज पुग्याको दिन
११. तिमिलाई सुन चुरा ससिर्पाउ समेत वकसुंला. तिमिलाई उचोति
१२. षो पनि गरि राषुंला तिमिले त्यो काज गरिकन आउ. मिति फा
१३. लगुन वदि ५ रोज ३ मुकाम नयाकोट माडि शुभं—(फलक नं. १ क)

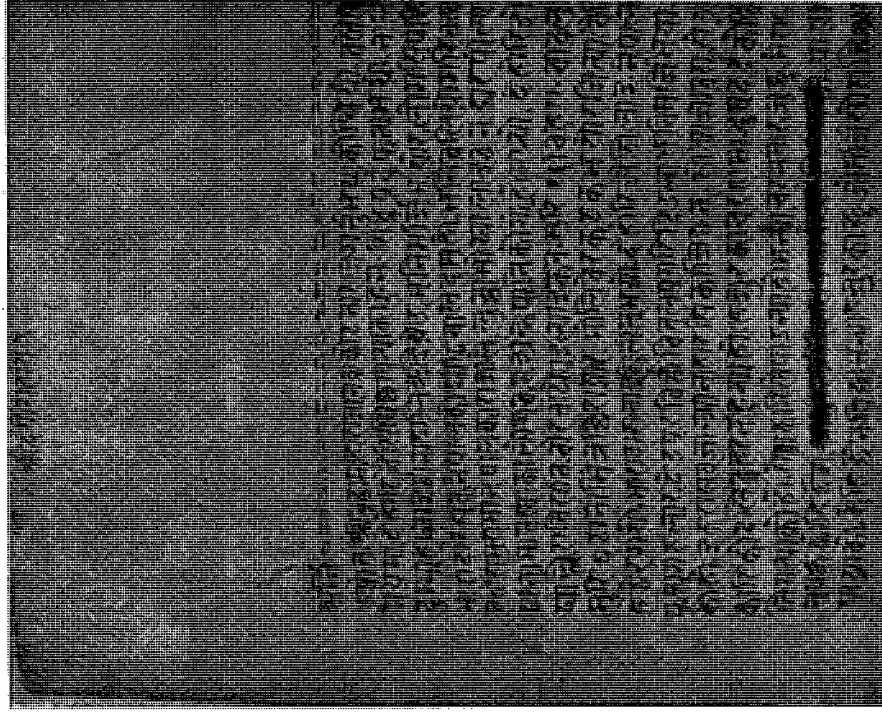
★ श्री दुर्गा सहाय

१. अर्जि — — — — —
२. उप्रान्त श्री बुढामहाराजा नवाकोटमा राज गर्नुभयाको थियो तस्तै स
३. मयमा देहोरि जैसि पिछा पन्याका हुन् सिधु फत्य भयो नाल
४. दुम्माहा जाइ ठाना हालि अडियेउ भनि मर्जि भयो र लोग सिपाही
५. भारादार सव नेपालको घांठि नालदुम हो भनि वलियो गरि वस्या
६. तस्तै समयमा नेपालका राजाले लुच्चा भोटचालाई ठान (I) घर पोल्या
७. ठानामा वस्याका लोगकन अन्न पानीको गाह्रो पन्यो देहोरि डो
८. ट्याल्ले रातिराति चोरवाटो पइल्याइकन मुरि ५ चिहुरा चावल
९. मुरि ६ ठानाभित्त छिराया र भोलिवेर कटक भयो र जित्या: वैरि
१०. हटेर गयो भारादारलाई षिलत भयो देहोरि जैसिलाई नेपाल
११. फत्य गरुंला र देउपुर वित्ति वितलव गरि दिउला भनि मर्जि भया
१२. को हो: इ कुरा सव जान्या नाहारसि काजि छन् सोध्या जावस सेवा
१३. कारिको दलिद्र हरन हुन्थाहो हजुरका चरणमा दुष दर्दको वि
१४. ति गन्याको हो सेवाकारिले पाउन्या हो भन्या चरणमा रुजु छु मेरा प
१५. न पक्ष कोहि छैन —
१६. षायाको केहि छैन पिछा भन्या हजुरका छु जोमर्जि सो सहि शुभम् —(फलक नं. १ ख))

क, श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नधपति पाध्या समेतलाई पठाएको पत्र । पृ. २६

ख, श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहलाई देवहरि जैसीले लेखेको पत्र । पृ. २७